Monumenten Inventarisatie Project

GEMEENTEBESCHRIJVING

L I T T E N S E R A D I E L

PROVINCIE FRIESLAND - REGIO ZUID-WEST FRIESLAND

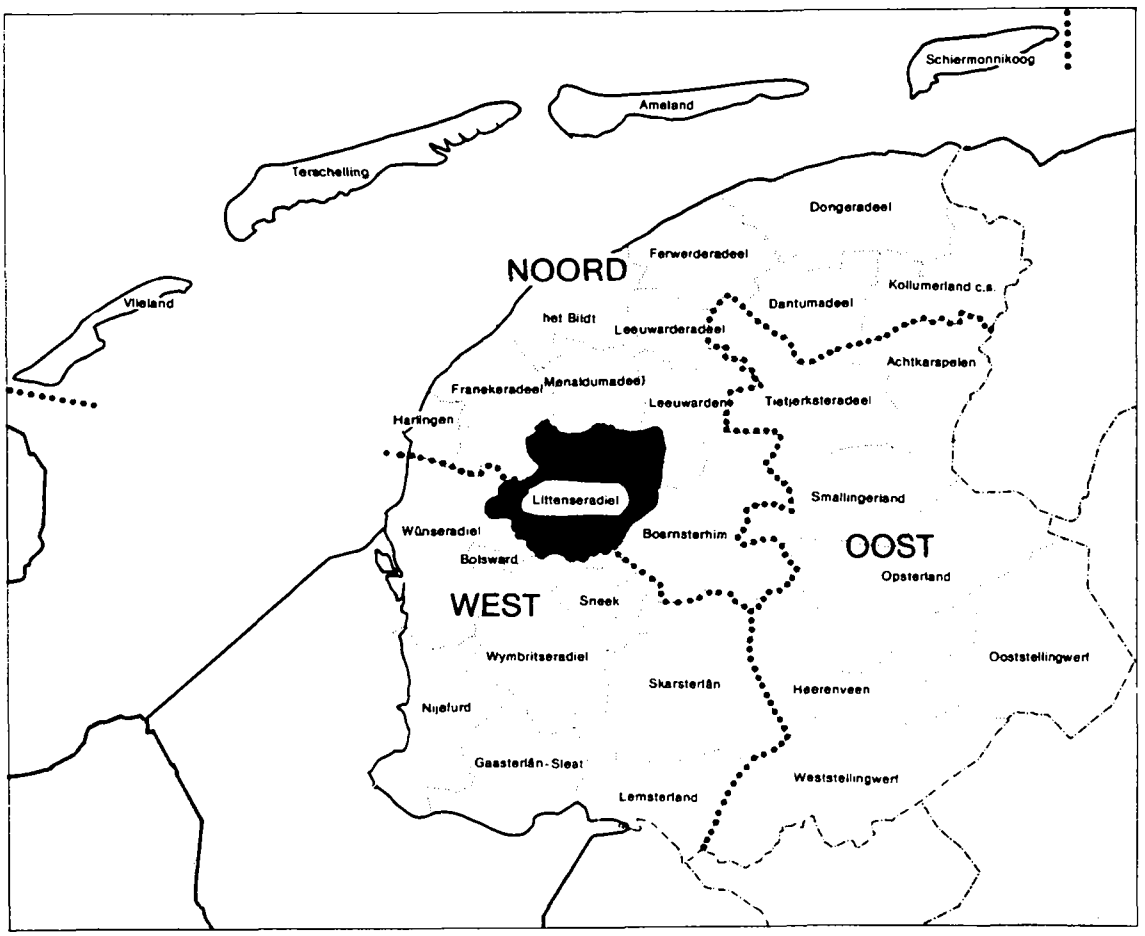

INHOUDSOPGAVE

1 INLEIDING 3

2 BODEMGESTELDHEID

2.1 Ontstaansgeschiedenis 3
2.2 Bodemsoorten 3
2.3 Reliëf 4
2.4 Waterbeheersing 4

3 GRONDGEBRUIK, VERKAVELING EN LANDSCHAPSBEELD

3.1 Grondgebruik 5
3.2 Verkaveling 5
3.3 Landschapsbeeld 5

4 INFRASTRUCTUUR

4.1 Landwegen 5
4.2 Waterwegen 6
4.3 Spoorwegen 6
4.4 Gas-, electriciteits- en drinkwatervoorziening 6

5 MIDDELEN VAN BESTAAN

5.1 Algemeen 7
5.2 Zuivelindustrie 7
5.3 Overige bedrijvigheid 7

6 NEDERZETTINGEN

6.1 Algemeen 8
6.2 De grootste dorpen 8
6.3 De overige dorpen 11
6.4 Verspreide bebouwing 13

LITERATUUR 14

GERAADPLEEGD KAARTMATERIAAL 15

BIJLAGE Bevolkingsontwikkeling 16

1 INLEIDING

De gemeente Littenseradiel is gelegen in regio West. De gemeente grenst in het zuiden aan de gemeente Wymbritseradiel, in het zuidwesten aan Wûnseradiel, in het noordwesten aan de gemeente Franekeradeel, in het noorden aan Menaldumadeel, in het noordoosten aan Leeuwarden en in het oosten aan Boarnsterhim.

De gemeente heeft een oppervlakte van 132,60 km^2, waarvan 1,76 km^2 tot het binnenwater behoort. Op 1 januari 1989 telde de gemeente 10.121 inwoners.

De gemeente Littenseradiel is ontstaan uit de samenvoeging in het kader van de gemeentelijke herindeling van de voormalige gemeenten Baarderadeel (met hoofdplaats Mantgum) en Hennaarderadeel (met de hoofdplaats Wommels). Gemakshalve worden in deze gemeentebeschrijving deze oude namen gebruikt om de beide delen van de nieuwe gemeente aan te duiden. (Zie kaarten 1, 2 en 3)

In Littenseradiel ligt een groot aantal kleine nederzettingen. Slechts 5 van de 29 dorpen hebben tegenwoordig meer dan 500 inwoners, nl. Mantgum, Oosterend, Weidum, Winsum en Wommels.

2 BODEMGESTELDHEID

2.1 Ontstaansgeschiedenis

Als gevolg van de rijzing van de zeespiegel door het afsmelten van de ijsmassa's na de laatste ijstijd, vond vanaf ca. 2700 voor Chr. sedimentatie plaats van zand en klei in het Noordnederlandse kustgebied op de pleistocene ondergrond. Tot aan de Middeleeuwen wisselden perioden waarin het gebied overstroomde en sedimentatie plaats vond en perioden waarin het gebied grotendeels droog lag elkaar af. Door de bedijkingen in de Middeleeuwen kwam een einde aan de sedimentatie in dit gebied.

Door de inpoldering van de voormalige Middelzee ontstond het zogenaamde Nieuwland, aan de oostgrens van de huidige gemeente Littenseradiel. Omstreeks 1200 was het gedeelte van de Middelzee ten zuiden van Oosterwierum reeds ingepolderd. In de 13de eeuw werd ook het gedeelte ten noorden daarvan tot even boven Leeuwarden ingepolderd. De Zwette loopt in de lengterichting midden door dit Nieuwland en vormde later de grens tussen de aan weerszijden gelegen grietenijen (de latere gemeenten).
Ook in de 19de eeuw ontstond nieuw land door het droogmalen van een drietal meertjes, nl. het Hesenzer meer (1834), het Wieuwerder meer (1834) en het Britswerder meer (1855).

2.2 Bodemsoorten

De bodem van Baarderadeel bestaat grotendeels uit knipklei-achtige gronden. Aan de oostgrens van de gemeente, in het Nieuwland

van de voormalige Middelzee ligt jonge zware zeeklei evenals in een tongvormig gebied tussen Britswerd en Oosterlittens. In het noordwesten komen oudere, lichte klei- en zavelgronden voor. De bodem van Hennaarderadeel bestaat uit klei. In het noorden en oosten is de klei vermengd met zand.

2.3 Reliëf

De bodem in het noordoostelijke deel van de gemeente (Baarderadeel) vertoont geen grote hoogteverschillen. De bodem ligt niet hoger dan ruim 1 meter boven het Fries zomerpeil (FZP = 0,66 m boven N.A.P.); omvangrijke ruggen ontbreken. Een groot aantal terreinen ligt beneden N.A.P.
In Hennaarderadeel ligt de bodem voornamelijk tussen een halve meter beneden en een halve meter boven N.A.P.

2.4 Waterbeheersing

Zeewering

In Westergo vonden de eerste bedijkingen plaats in de eerste helft van de 10de eeuw. Deze vroege bedijkingen betroffen geïsoleerde gebieden die als op zichzelf staande polders moeten worden beschouwd. Het zogenaamde eiland van Oosterend is een dergelijk 'bedijkingseiland'. Deze oude dijk is voor een groot deel als weg in gebruik met uitzondering van delen tussen Itens en Oosterend en tussen Rien en Mollum. Rond het jaar 1000 kwam een min of meer aaneengesloten bedijking van Westergo tot stand. In het onderhavige gebied vormden de Hoge dijk en de Slachtedijk de bescherming tegen de Middelzee. Tegen het einde van 13de eeuw was het aangrenzende deel van de Middelzee geheel ingepolderd.

Afwatering

Voor de bedijking was het gebied voor de afwatering aangewezen op de natuurlijke afwatering via slenken en prielen die vaak diep het land binnendrongen. Na de bedijking en de inpoldering van de Middelzee vond de afwatering plaats in zuid-westelijke richting o.a. via de Oude Kloostervaart naar Makkum. Na de opruiming van het Leeuwarder Verlaat in 1859 kon het overtollige water ook via de Dokkumer Nieuwe Zijlen geloosd worden.
De bemaling van het grote aantal polders geschiedde zeker tot aan het einde van de jaren twintig van deze eeuw uitsluitend met behulp van een groot aantal watermolens. Een van de molentjes was een electrisch molentje (nabij Hemtille). Een twintigtal jaren later was men veel minder afhankelijk van de windkracht. Blijkens de topografische kaarten waren er in 1949 minstens 6 electrische gemalen en 1 motorgemaal, waarvan het merendeel bewaard is gebleven.

3 GRONDGEBRUIK, VERKAVELING EN LANDSCHAPSBEELD

3.1 Grondgebruik

Het grondgebied van de huidige gemeente Littenseradiel was vanouds overwegend in gebruik als gras- en hooiland. Het weinige bouwland kon worden aangetroffen op en direct rond de terpen en in het noordwesten van de gemeente waar de grond lichter en zaveliger is. Rond de laatste eeuwwisseling werd op grote schaal terpgrond afgegraven. Hoewel het areaal bouwland nog wat verder is afgenomen, is het geschetste beeld in wezen niet gewijzigd.

3.2 Verkaveling (kaart 5)

Omstreeks 1850 was vrijwel het gehele grondgebied van de huidige gemeente Littenseradiel verkaveld volgens een blokvormig patroon, overwegend onregelmatig van karakter doch plaatselijk ook regelmatig met of zonder hoofdrichting. De verkaveling in het noordoostelijke deel van de gemeente (deel van de ingepolderde Middelzee) wordt wel getypeerd als een jongere blokverkaveling : een regelmatige blokverkaveling met relatief grote percelen gericht op de dijk langs de voormalige Middelzee.
Uitzonderingen op het blokvormig patroon zijn de radiaire verkaveling bij Mantgum en, op verschillende plaatsen, de langgerekte kavels ter plaatse van oude geulen.
In 1979 was het oude verkavelingspatroon bijna overal nog goed herkenbaar. Tussen Edens en Spannum was het oude patroon nog slechts gedeeltelijk herkenbaar. Als gevolg van de aanleg van de weg van Leeuwarden via Wommels naar Bolsward werd ter plaatse het patroon doorsneden en verstoord.

3.3 Landschapsbeeld

Het grootste deel van de gemeente kan worden gerekend tot het knipkleigebied van Westergo, een zeer open weidegebied met weinig opgaande beplanting buiten de dorpen en de erven van de verspreid liggende boerderijen. Een groot deel van het relatief geringe aantal wegen ligt op dijken. Het noordwestelijke deel hoort bij het kwelderwallengebied van Westergo, eveneens een open gebied, maar met wat meer erf- en dorpsbeplanting en zowel bouw- als weiland. In de strook langs de voormalige Middelzee komt ook langs de doorgaande wegen beplanting voor. In het Nieuwland ligt enige verspreide bebouwing langs de dijk; opgaande beplanting komt er nauwelijks voor.

4 INFRASTRUCTUUR

4.1 Landwegen

Tot aan het midden van de 19de eeuw was het onderhavige gebied over land relatief slecht bereikbaar. Er waren weinig of geen verharde wegen en vele dorpen waren slechts via één (modder)weg of

opreed toegankelijk. Vanaf ca. 1830 kwam daar geleidelijk aan verbetering in. Na 1850 werden in een veel hoger tempo nieuwe verbindingswegen tussen de dorpen aangelegd en bestaande wegen en dijken verhard ten behoeve van het verkeer. Belangrijke doorgaande wegen heeft Littenseradiel nooit gekend tot aan de recente aanleg van de weg van Leeuwarden via Wommels naar Bolsward in de jaren '80.

4.2 Waterwegen

Over water was het grondgebied van de huidige gemeente Littenseradiel daarentegen betrekkelijk goed bereikbaar. In dit gebied lagen de trekvaart van Bolsward naar Leeuwarden, de vaart tussen Sneek en Franeker (Franekervaart) en langs de oostelijke grens de Zwette of trekvaart van Sneek naar Leeuwarden. Vrijwel ieder dorp was via één of meerdere opvaarten met grotere vaarten verbonden.
Door de verbetering en uitbreiding van het net van landwegen is het belang van het verkeer over water aanzienlijk afgenomen. Sommige opvaarten en haventjes werden gedempt.

4.3 Spoorwegen

In 1881/83 werd de spoorverbinding Leeuwarden-Sneek aangelegd dwars door het bestaande verkavelingspatroon. Het rechte tracé ligt in het oosten van de gemeente, in het voormalige Baarderadeel. Haltes kwamen er op de grens met de gemeente Menaldumadeel (tussen Boxum en Jellum), bij Mantgum en even ten zuiden van Bozum. Ter hoogte van Beers, Jorwerd en Wieuwerd waren stopplaatsen. Alle stopplaatsen en haltes tussen Leeuwarden en Sneek werden na verloop van tijd opgeheven, vermoedelijk kort na de Tweede Wereldoorlog. In 1972 werd het station te Mantgum heropend.
Ook een klein deel van de spoorweg Leeuwarden-Harlingen ligt op het grondgebied van de gemeente Littenseradiel, nl. in het noordwesten van de gemeente, ten noorden van Welsrijp.

4.4 Gas-, electriciteits- en drinkwatervoorziening

Over de gasvoorziening in Littenseradiel is weinig meer bekend dan de bouw van een gasfabriek te Wommels (voor 1928).
Aan het begin van de jaren twintig van deze eeuw kwamen in Littenseradiel de eerste aansluitingen op het electriciteitsnet tot stand. In de voormalige gemeente Hennaarderadeel waren in 1924 twee transformator- of schakelstations, nl. bij Oosterend en een bij Rien/Lutkewierum. In Baarderadeel waren in dat jaar al 13 van dergelijke stations (bij Winsum, Oosterlittens, Baard, Lions, Jorwerd, Mantgum (2), Oosterwierum, Indijk, Wieuwerd, Bozum, Weidum en Beers.
Voor de aanleg van het net kreeg de zuivelfabriek in Oosterend stroom d.m.v. een dynamo die door een stoommachine werd aangedreven. Vanuit de fabriek werden ook verschillende woonhuizen van stroom voorzien.
De eerste aansluitingen op het waterleidingnet kwamen in de periode 1922-1942 tot stand.

5 MIDDELEN VAN BESTAAN

5.1 Algemeen

In Littenseradiel, een gebied met overwegend gras- en hooiland, is het niet verwonderlijk dat de bevolking vanouds overwegend haar bestaan vond in de veeteelt en in de produktie en verhandeling van boter en kaas. De pakhuizen (uit de vorige eeuw) die in sommige dorpen nog terug te vinden zijn herinneren nog aan deze tijd. In het noordwesten van de gemeente, waar ook bouwland ligt, kwamen ook gemengde bedrijven voor. Buiten de landbouw en aanverwante bedrijfstakken waren er weinig middelen van bestaan.

5.2 Zuivelindustrie

De zuivelproduktie verplaatste zich aan het einde van de vorige eeuw geleidelijk aan van de boerderijen naar de zuivelfabrieken.
Op het grondgebied van de huidige gemeente Littenseradiel verrezen minstens 9 zuivelfabrieken, nl. in Oosterlittens (1888), Wommels (1892 part. en 1893 coöp), Weidum (1893), Bozum (ca. 1897), Oosterend (ca. 1897), Wieuwerd (1897), Winsum (ca. 1897) en Hijlaard (ca. 1899). Blijkens het kaartmateriaal moet er in de jaren twintig van deze eeuw ook te Welsrijp(ertille) een zuivelfabriek gestaan hebben.
In 1958 waren er nog vijf van de negen zuivelfabrieken in bedrijf, drie in Baarderadeel (o.a. Oosterlittens) en twee in Hennaarderadeel (Oosterend (opgeheven in 1964) en Wommels).

5.3 Overige bedrijvigheid

Buiten de zuivelproduktie stelde de bedrijvigheid bitter weinig voor. De veelal ambachtelijke bedrijfjes hingen grotendeels samen met het landbouwbedrijf. In het voormalige Baarderadeel was de bedrijvigheid gevarieerder dan in Hennaarderadeel. Zo waren in 1856 in Baarderadeel 1 cement-, 1 houtzaag- en 1 korenmolen, 3 wolkammerijen, 1 grutterij, 1 kachel- en 18 grof- en hoefsmederijen, 1 panbakkerij en 1 scheepstimmerwerf en in Hennaarderadeel slechts 6 grof- en hoefsmederijen en 2 zwart- en blauwververijen. Van dit alles is waarschijnlijk maar weinig bewaard gebleven.

De panbakkerij of steenfabriek (van voor 1718) was gelegen aan de trekvaart van Bolsward naar Pijphorne (en Leeuwarden) ten zuidoosten van Huins. Op het perceel is nog bebouwing aanwezig. Tussen 1936 en 1946 was in de voormalige zuivelfabriek van Hijlaard een vlasfabriek gevestigd.
In Winsum werd in 1939 een fabriekje van landbouwwagens en transporteurs opgestart, dat voor een deel was gevestigd in de voormalige zuivelfabriek. Na de oorlog kwam het bedrijf tot bloei en maakte een bescheiden uitbreiding van dit dorp mede mogelijk.
In 1958 was er in Baarderadeel ook nog enige houtindustrie (twee bedrijven) en in Hennaarderadeel een lederwaren-, een landbouwwerktuigen- en een bliksemafleidersfabriek (Wommels).

6 NEDERZETTINGEN

6.1 Algemeen

De eerste vestiging vond plaats op de hoger gelegen delen in het onderhavige gebied : de oeverwallen langs de geulen en kreken van de kwelder. Aanvankelijk lagen de nederzettingen direct op het maaiveld maar bij het toenemen van de invloed van de zee werden de woonplaatsen verhoogd. In het gebied van de huidige gemeente Littenseradiel zijn de meeste nederzettingen ontstaan uit agrarische nederzettingen op dergelijke verhoogde woonplaatsen of terpen die verspreid lagen over het hele gebied. Alleen het dorp Rien ontstond niet op een terp maar bij een kruising van weg- en waterwegen. Over de ontstaanswijze van Oosterend bestaat nog onzekerheid. In het Nieuwland, het ingepolderde Middelzeegebied, zijn geen nederzettingen ontstaan. Langs de dijken is wel sprake van wat verspreid gelegen bebouwing.
Met uitzondering van Lutkewierum, Mantgum en Oosterlittens groeide in alle dorpen het inwonertal in de eerste decennia na 1850. In het laatste kwart van de vorige eeuw was de groei veel minder algemeen; in een aantal dorpen was sprake van stagnatie of zelfs daling van het inwonertal. Een andere ontwikkeling was het afgraven van de terpen vanaf het midden van de vorige eeuw tot in het begin van deze eeuw. De terpaarde werd gebruikt om elders de grond te verbeteren.
In de meeste dorpen bestonden door de eenzijdige gerichtheid op de landbouw maar weinig groeimogelijkheden. Mede als gevolg van de landbouwcrisis en de verdergaande mechanisatie vertrokken velen vanuit de kleine dorpen naar elders, waardoor ook na 1900 in vele dorpen het inwonertal nog verder afnam. De ruimtelijke structuur van de meeste dorpen is in de periode 1850-1940 in wezen niet of nauwelijks veranderd. Wel kwamen op verschillende plaatsen verdere invullingen binnen de bestaande structuur tot stand of kleinschalige uitbreidingen langs bestaande structuurlijnen, bijvoorbeeld in de vorm van lintbebouwing langs wegen.
Ook na de Tweede Wereldoorlog kenden beide voormalige gemeenten een betrekkelijk hoog vertreksaldo.

6.2 De grootste dorpen

Mantgum

Omstreeks 1850 was Mantgum een klein terpdorp met in de kom ruim 25 huizen en 180 inwoners. Centraal over de terp liep de doorgaande weg (huidige Seerp van Gálemawei). Midden op de terp stond de kerk in een destijds relatief leeg gebied. De dorpsbebouwing was vooral geconcentreerd ten noordwesten van de kerk, met name rond de zogenaamde Frijbuorren, een open ruimte (vrijplaats). Aan de voet van de terp stonden diverse boerderijen met uitzondering van de noordwestzijde.
In de tweede helft van de 19de eeuw kwamen de eerste, nog bescheiden, uitbreidingen en verdichtingen van de bebouwing tot stand. Behalve de Frijbuorren werd nu ook de doorgaande weg een structu-

rerend element. Er werden vooral rentenierswoningen op relatief grote, fraai beplante, kavels gebouwd. De bouw van woningen werd vermoedelijk mede gestimuleerd door de aanleg van een halte aan de in 1883 aangelegde spoorlijn Leeuwarden-Sneek. De zuidzijde van de weg naar de spoorweghalte werd vanaf het begin van de 20ste eeuw bebouwd. In 1907 werd Mantgum de nieuwe hoofdplaats van de gemeente Baarderadeel. Verdere grootschalige ontwikkelingen hebben zich tot aan de Tweede Wereldoorlog niet voorgedaan. De wijzigingen zijn beperkt gebleven tot verdere invullingen binnen de bestaande structuur en het vervangen van bestaande door nieuwe woningen.
In de jaren vijftig en zestig werden ten noordwesten en zuidwesten van het dorp woningen gebouwd terwijl in de jaren zeventig aan de noordwestzijde een nieuwbouwwijk verrees tussen het dorp en de spoorlijn.

Oosterend

Er is geen zekerheid of ook Oosterend op een terp is ontstaan. Men vermoedt dat de nederzetting in de 10de eeuw is ontstaan, na de bedijking van het zogenaamde eiland van Oosterend en dat bij de aanleg ervan de bestaande terpdorpen als voorbeeld hebben gegolden. Het dorp groeide snel uit tot het belangrijkste dorp van de streek, met een lokaal verzorgende functie, waardoor rondom de centraal gelegen kerk een dicht bebouwde dorpsstructuur ontstond, gebaseerd op een sterk vertakt patroon van paden en watergangen.
Omstreeks 1850 lag het grootste gedeelte van de bebouwing ten zuidoosten van de kerk. Ook aan de verbindingsweg tussen het dorp en de weg van Sneek naar Franeker ten noordwesten van de kerk lag bebouwing. Vanaf het einde van de 19de eeuw breidde Oosterend zich uit in westelijke richting. Langs de dijk verrezen voornamelijk rentenierswoningen evenals langs de in het midden van de 19de eeuw aangelegde weg naar Wommels (Van Eijsingaleane). Karakteristiek voor Oosterend en ook Wommels zijn de woningen met kaas-pakzolders. De Zuivelfabriek van Oosterend werd in 1897 gebouwd.
Rond de eeuwwisseling zette de uitbreiding zich voort aan 't Heechhiem en de Skippersbuorren waar aanlegvoorzieningen werden getroffen voor de dan omvangrijke binnenvaart.
In de loop van de 20e eeuw bleven de structurele veranderingen beperkt tot de demping van een gedeelte van de kerkgracht aan de oostzijde en de watergang achter de bebouwing ten oosten van het Skilplein. In 1948 werd tegenover de zuivelfabriek een grasdrogerij gebouwd.

Weidum

Omstreeks het midden van de 19de eeuw bestond het terpdorp Weidum uit een centraal op het oostelijke deel van de terp gelegen kerk met oostelijk daarvan een opvallende, open ruimte en daaromheen de dorpsbebouwing. Ten westen van de kerk en aan de voet van de terp lagen de boerderijen. Direct ten zuiden van het dorp lag de Borniastate. Ten noordwesten van de kerk was in 1826 een particuliere begraafplaats voor de familie Buma aangelegd. Mede door de omringende beplanting is de begraafplaats een belangrijk element in de

ruimtelijke structuur van het dorp. Ook aan de Slachtedijk ten westen van het dorp, was enige bebouwing gelegen in de vorm van boerderijen en Dekemastate. Het dorp, tot 1907 de hoofdplaats van Baarderadeel, kreeg in 1837 een verbinding met de straatweg tussen Leeuwarden en Zwolle, welke dwars door het Nieuwland werd aangelegd.
Tot in het begin van de 20e eeuw bleven de wijzigingen in de kern beperkt tot vernieuwing of vervanging van bestaande panden en enkele kleine invullingen binnen de bestaande structuur. De beide buiten het dorp gelegen states verdwenen. Bij de Wielsterzijl, ten noorden van het dorp, werd in 1894 een zuivelfabriek gebouwd.
In de jaren dertig tot en met vijftig van de 20e eeuw vond verdere uitbreiding plaats door het bouwen langs de bestaande wegen tussen terp en dijk. Aan het huidige Sânpaed werden in de jaren dertig woningen gebouwd; de bebouwing langs de Skildijk dateert uit de jaren vijftig.
Vanaf de jaren zestig kwam Weidum op als forensendorp voor de stad Leeuwarden. Tussen de terp en de Hege Dijk verschenen nieuwbouwwijkjes. In deze tijd vond ook de demping van de Havenvaart plaats.

Winsum

Winsum was omstreeks 1850 een dorp van 500 inwoners (incl. de Winsumer-Uitbuurt en de Winsumer-Brugbuurt), gelegen nabij de vaart van Franeker naar Sneek, waarmee het via de St. Jacobs- of Dorpsvaart een verbinding had. Het dorp had in 1850 ook een verbinding over water met Baijum, via de Baijumeropvaart, welke later werd gedempt. Ten zuiden van het dorp lag een hoge terp, maar ook Winsum zelf is zeer hoog gelegen. De dorpsbebouwing lag vooral ten zuiden en zuidoosten van de kerk. Zuidwaarts liep over de terp de weg naar Wommels. Bij de brug over de Franekervaart was sprake van een kleine concentratie van bebouwing : de zogenaamde Brêge-Buorren ontstaan.
Na 1850 groeide Winsum uit tot het grootste dorp van het voormalige Baarderadeel. De dorpsbebouwing verdichtte zich geleidelijk aan. Ook ontstond bebouwing langs de drie - bij de kerk samenkomende - wegen, welke in tussentijd werden verbeterd en gedeeltelijk rechtgetrokken. Vooral langs de weg naar de Brêgebuorren nam al voor 1930 de bebouwing toe. Bij de Dorpsvaart werd (voor 1930) een groot pand gebouwd (waarschijnlijk de zuivelfabriek van ca. 1897). Tussen 1930 en 1950 werd direct ten zuidoosten van het dorp om de bebouwing een nieuwe weg aangelegd, waaraan ook enige woningen werden gebouwd.
Na de Tweede Wereldoorlog is het dorp op bescheiden wijze nog wat gegroeid, hetgeen mede mogelijk werd gemaakt door de bloei van de in 1939 opgezette fabriek van landbouwwagens en (transporteurs?), die voor een deel gevestigd was in de voormalige zuivelfabriek.

Wommels

Wommels bestond in 1850 uit langs de oostzijde van de trekvaart van Bolsward naar Leeuwarden gesitueerde bebouwing. Uit de kaart

van Eekhoff van ca. 1850 blijkt dat het noordelijke deel van de bebouwing vrij gesloten was, terwijl meer naar het zuiden de bebouwing opener was en wat meer verspreid gelegen. Een belangrijk en grootschalig element in de plattegrond van Wommels was de Sminiastate met tuinen aan de oostzijde van het dorp.
Tussen 1850 en 1950 is het dorp relatief zeer sterk gegroeid. Het inwonertal nam vooral in het derde kwart van de vorig eeuw aanzienlijk toe. De nieuwe bebouwing was niet meer op de vaart georiënteerd maar op de nieuw aangelegde wegen, nl. de weg naar Oosterend, de weg naar Westerlittens en Waaxens en de omgelegde weg naar Franeker, welke over het terrein van de Sminiastate kwam te liggen. Verder verrezen in deze periode twee zuivelfabrieken en een gasfabriek. De fabriek van de K.N.M. van Kaas- en roomboterfabrieken werd in 1892 gebouwd aan de trekvaart aan de noordzijde van het dorp. In 1934 werd de fabriek gesloten. In 1893 werd aan de zuidzijde de coöp. stoomzuivelfabriek Wommels gebouwd, die in 1979 nog in werking was (De Takomst). De gasfabriek verrees in dezelfde omgeving. Tussen 1930 en 1950 veranderde maar weinig.
Na 1950 werd Wommels aan de zuidwestzijde uitgebreid en nam ook de lintbebouwing langs de weg naar Oosterend verder toe. Recent werd direct ten westen van het dorp de verbinding Leeuwarden-Wommels-Bolsward aangelegd.

6.3 Overige dorpen

De bebouwing van het terpdorp **Hijlaard** lag omstreeks 1850 nog tamelijk verspreid over de terp. De groei van het aantal inwoners in het derde kwart van de vorige eeuw werd waarschijnlijk opgevangen door het bouwen van woningen op de vele open ruimten binnen de bestaande structuur. Bij vergelijking van kaarten van omstreeks 1850 met kaarten van ca. 1950 valt de verdichting van de bebouwing duidelijk op. Het dorp kreeg omstreeks 1900 een zuivelfabriek die in 1935 werd gesloten. Tussen 1936 en 1946 was in het gebouw een vlasfabriek gevestigd, die door brand werd verwoest. De fabriek stond waarschijnlijk bij de Hoptille over de vaart van Bolsward naar Leeuwarden, een flink eind ten westen van het dorp.
Opvallend is de bouw van een school (= Chr. school van 1922 ?) en enkele woningen even ten westen van het dorp voor 1929. Na 1950 werd ook het tussenliggende gedeelte bebouwd; ook verrees bebouwing aan de tot dan toe onbebouwd gebleven overzijde van de weg.

Lutkewierum, een klein agrarisch terpdorp, bestond omstreeks 1850 uit een centraal op de terp gelegen kerk met daaromheen een ringvormig pad, waaraan - vooral aan de zuid- en zuidoostzijde - enkele gebouwen waren gelegen in de vorm van boerderijen en arbeidershuisjes. De structuur van het dorp is nadien niet of nauwelijks meer veranderd. Het dorp was over land bereikbaar via een opweg vanaf de Slachtedijk. Over water was het dorp via smalle opvaarten verbonden met Grotewierum en Rien. Laatstgenoemde plaats hoorde tot 1954 onder Lutkewierum maar werd in 1954 een zelfstandig dorp.

Rien ontstond na de bedijking van het eiland van Oosterend bij de kruising van de dijk en de Franekervaart en groeide, mede dankzij de gunstige ligging, uit tot een grotere nederzetting dan het moederdorp, Lutkewierum. Omstreeks 1850 had de plaats een kruisvormige plattegrond. De aanwezige bebouwing was echter vooral geconcentreerd op één van de vier kwadranten van het kruispunt, nl. binnendijks van de vroegere polder aan de westzijde van de vaart. De lintbebouwing was volledig georiënteerd op de vaart. De panden aan het water waren grootschaliger dan de erachter gelegen panden, die via een aantal smalle doorgangen bereikbaar waren. In de 19e en 20ste eeuw zijn maar weinig veranderingen in de ruimtelijke structuur opgetreden.

Oosterwierum ontstond als terpdorp maar de belangrijkste kern van de bebouwing kwam later meer zuidelijk te liggen bij de Oosterwierumer Oudvaart en de plaats waar deze vaart de Slachtedijk kruist. Reeds in 1718 was daar bebouwing aanwezig. Deze kern van het dorp heeft een kruisvormige plattegrond. Tussen 1850 en 1940 is de bebouwing langs de vaart en de dijk op bescheiden wijze verder uitgebreid. Na de Tweede Wereldoorlog hebben zich geen ingrijpende wijzigingen meer voorgedaan.

Omstreeks 1850 was de R.K. enclave **Roodhuis** een buurschap dat onder het dorp Oosterend hoorde en bestond uit een zestal huizen en een R.K. kerk. In 1891 werd een nieuwe R.K. kerk gebouwd in de buurt van de meer noordelijk gelegen Sânleansterzijl, dichtbij de Slachtedijk. Bij deze nieuwe kerk ontstond een kleine nederzetting waarin ook de oude bebouwing nabij de zijl werd opgenomen. Roodhuis werd in 1956 een zelfstandig dorp.

Spannum was omstreeks 1850 een klein terpdorp dat over land slechts bereikbaar was via een aantal paden. Het dorp was via een lange rechte opvaart verbonden met de trekvaart van Bolsward naar Leeuwarden. Toen in de tweede helft van de vorige eeuw de bereikbaarheid over land sterk verbeterde door de aanleg van nieuwe en verbetering van bestaande wegen groeide het aantal inwoners van Spannum. Aan de Felsumerlaan, de verbindingsweg tussen het dorp en de weg van Franeker naar Sneek, ontstond lintbebouwing, waardoor het dorp een langgerekte structuur kreeg. Bijzonder is de bouw van een christelijke meisjeskostschool met internaat in 1878. Het geheel functioneerde tot 1905. Het internaat werd later burgemeesterswoning terwijl de erachter gelegen school werd afgebroken. Na de Tweede Wereldoorlog hebben zich geen ingrijpende wijzigingen meer voorgedaan.

Het terpdorp **Welsrijp** was omstreeks 1850 over land slechts via een weg bereikbaar, welke later werd verbeterd en doorgetrokken. Ten noorden en ten zuiden van de op de terp gelegen kerk was enige verspreide bebouwing aanwezig. Ten zuiden van het dorp lag de Welsrijpertille over de vaart van Franeker naar Sneek. Bij de brug stond in 1929 o.a. een zuivelfabriek, die op de kaart van 1949 niet meer is ingetekend. Voor 1929 was ook ten westen van de weg tussen het dorp en de tille lintbebouwing tot stand gekomen.

Na 1950 werden nog enkele (woningen ?) gebouwd aan een insteekweg aan de oostzijde van het dorp.

Baard, Baijum, Beers, Bozum, Britswerd, Edens, Hennaard, Hidaard, Huins, Itens, Jellum, Jorwerd, Kubaard, Lions, Oosterwierum, Waaxens en Wieuwerd zijn kleine tot zeer kleine terpdorpen waarvan de ruimtelijke structuur tussen 1850 en 1940 niet noemenswaardig is veranderd of uitgebreid.

6.4 Verspreide bebouwing

Verspreide bebouwing in de vorm van adellijke states en boerderijen kwam in het hele onderhavige gebied voor. Het grootste gedeelte van de adellijke states werd tussen 1850 en 1940 of al eerder afgebroken of verbouwd tot boerderij; de boerderijen zijn veelal blijven bestaan of na afbraak op dezelfde plaats herbouwd. In het Nieuwland is de omvang van de verspreide bebouwing veel geringer; de boerderijen zijn daar gelegen aan de dijk en in een enkel geval aan een insteekweg.

LITERATUUR

Algemeen

A.J. v.d. Aa (Hoofdred.). Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden. Gorinchem, 1839-1851. 14 Delen. Herdruk: Zaltbommel 1976.

G. Abma (Hoofdred.). Encyclopedie van Hedendaags Friesland. (2 Dln.) Leeuwarden (1975).

A. Algra. De Historie gaat door het eigen dorp. (6 Dln.), Leeuwarden, o.a. [1955-1960]

J.H. Brouwer (Hoofdred.). Encyclopedie van Friesland. Amsterdam / Brussel 1958.

Buro Bügel/Van de Dijk B.V. (samenst.). Kultuurhistorische Aspekten van het Friese Landschap. Inventarisatie van elementen en patronen. Groningen (1979).

Bureau Centrale Databank van de provincie Friesland. Overzicht van het aantal inwoners per dorpsgebied (1-1-1984 t/m 1-1-1990), nr. 166. Leeuwarden, augustus 1990.

J. Cnossen. De bodem van Friesland. Toelichting bij blad 2 van de bodemkaart van Nederland. Wageningen (1971).

Gedeputeerde Staten van Friesland. Beleidsnota voor landschapszorg en natuurbeheer in Friesland. Ontwerp. (november 1985)

Provinciale Planologische Dienst. Cultuurhistorische Paden in Friesland. Nota 257. Leeuwarden 1979.

Lieuwe Wynia. De Slachte, monument van een dijk. Uitgave van Museum 't Coopmanshûs, Franeker 1983.

Littenseradiel

Geakundich Wurkferbân fan de Fryske Akademy. Baerderadiel in geakunde. Boalsert (Bolsward), 1977.

H. Oldenhof. In brege dy't bliuwt. (oer de skiednis fan de parochy Easterwierrum). Fryske Akademy. Ljouwert, 1978.

F.K. Reitsma. Easterein yn foto's. Easterein, 1977.

Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Huins als beschermd dorpsgezicht. z.p., juli 1988.

Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Lutkewierum als beschermd dorpsgezicht. z.p., juli 1988.

Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Mantgum als beschermd dorpsgezicht. z.p., januari 1988.

Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Oosterend als beschermd dorpsgezicht. z.p., januari 1988.

Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Rien als beschermd dorpsgezicht. z.p., juli 1988.

GERAADPLEEGD KAARTMATERIAAL :

Grietenijkaarten van B. Schotanus à Sterringa. Vermeerderd uitgegeven door Francois Halma 1718.

Nieuwe atlas van de Provincie Friesland bevattende kaarten van de dertig Grietenijen of gemeenten, met de daarin gelegene elf steden en haar grondgebied, alsmede van de eilanden Ameland en Schiermonnikoog. Leeuwarden, bij W. Eekhoff. 1849-1859.

J. Kuyper. Gemeente-atlas van Friesland. Leeuwarden 1865-1867.

Topografische kaarten 1 : 25.000 van ca. 1930 en de (gedeeltelijk) herziene versies van ca. 1950.

Grote Topografische Atlas van Nederland 1 : 50.000. Deel 2, Noord Nederland. Wolters-Noordhoff b.v. Groningen, 1987.

BIJLAGE Bevolkingsontwikkeling Littenseradiel

	1856	1876	1895	1900	1905	1925	1940	1990	
Baard	290	379	365	351	360	311	290	179	
Baijum	112	181	236	189	188	168	131	101	
Beers	183	226	218	204	182	193	178	137	
Bozum	614	671	720	708	689	620	586	400	
Britswerd	235	270	330	314	283	218	207	119	
Edens	49	72	106	90	88	85	71	55	
Hennaard	121	132	131	118	117	108	103	64	
Hidaard	160	177	210	185	168	197	157	105	
Huins	161	240	208	197	193	171	147	111	
Hijlaard	248	328	362	341	346	399	318	290	
Itens	132	185	189	220	221	231	216	227	
Jellum	101	132	164	156	185	182	184	141	
Jorwerd	480	570	550	521	524	482	441	323	
Kubaard	422	454	481	448	470	415	426	251	
Lions	52	54	46	43	52	56	49	33	
Lutkewierum	558	546	549	525	516	447	337	59	
Mantgum	462	345	369	352	353	424	387	804	
Oosterend	713	830	945	994	1011	1088	1075	930	
Oosterlittens	782	706	780	754	715	671	555	397	
Oosterwierum	330	394	440	421	424	385	403	333	
Rien								142	*
Roodhuis								175	*
Spannum	227	354	429	462	459	378	332	302	
Waaxens	55	83	96	86	91	111	120	82	
Weidum	462	492	540	529	489	467	435	601	
Welsrijp	460	598	643	594	602	541	513	463	
Wieuwerd	152	200	210	211	250	222	216	238	
Winsum	642	832	776	755	749	738	630	1002	
Wommels	726	1048	1183	1156	1255	1291	1208	1976	

* Rien en Roodhuis waren tot in de jaren vijftig geen zelfstandige dorpen maar buurschappen. Rien hoorde tot 1954 bij Itens-Lutkewierum en Roodhuis tot 1956 bij Oosterend.

Littenseradiel Kaart 1
Voormalige gemeente Baarderadeel
J. Kuyper Gemeente-atlas van Friesland

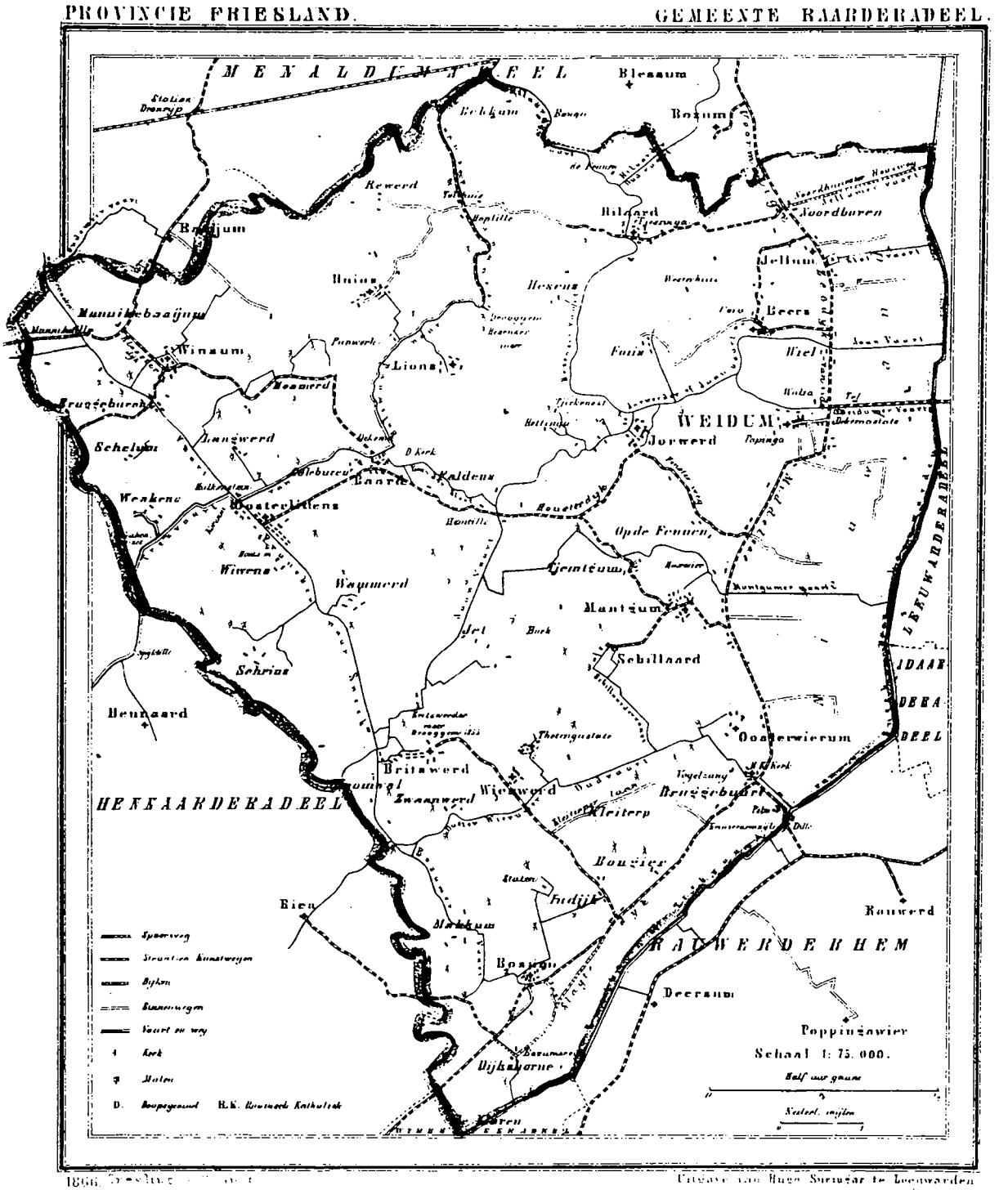

Littenseradiel Kaart 2
Voormalige gemeente Hennaarderadeel
J. Kuyper Gemeente-atlas van Friesland

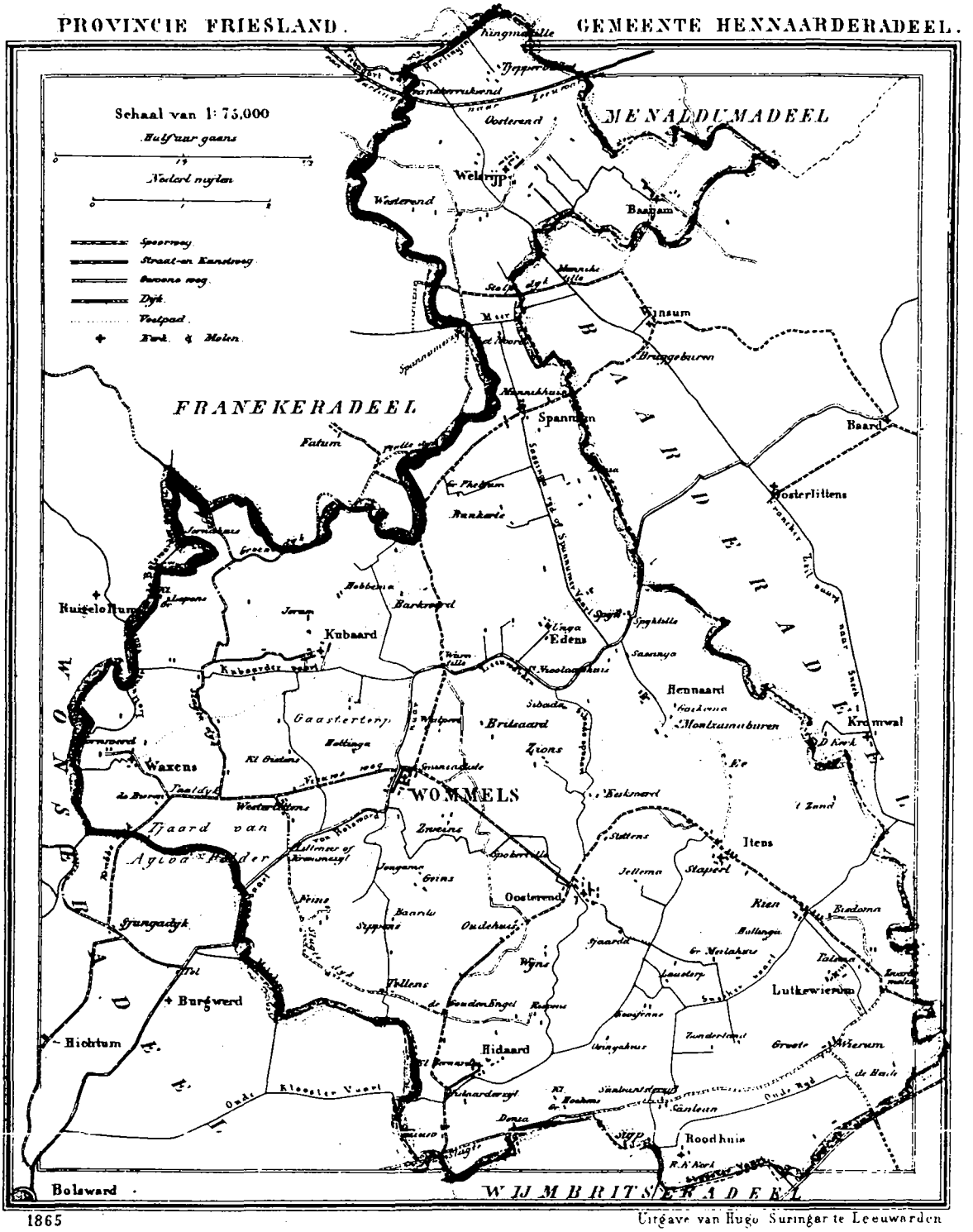

Littenseradiel Kaart 3
Voormalige gemeenten Baarderadeel en Hennaarderadeel
Encyclopedie van Friesland 1958

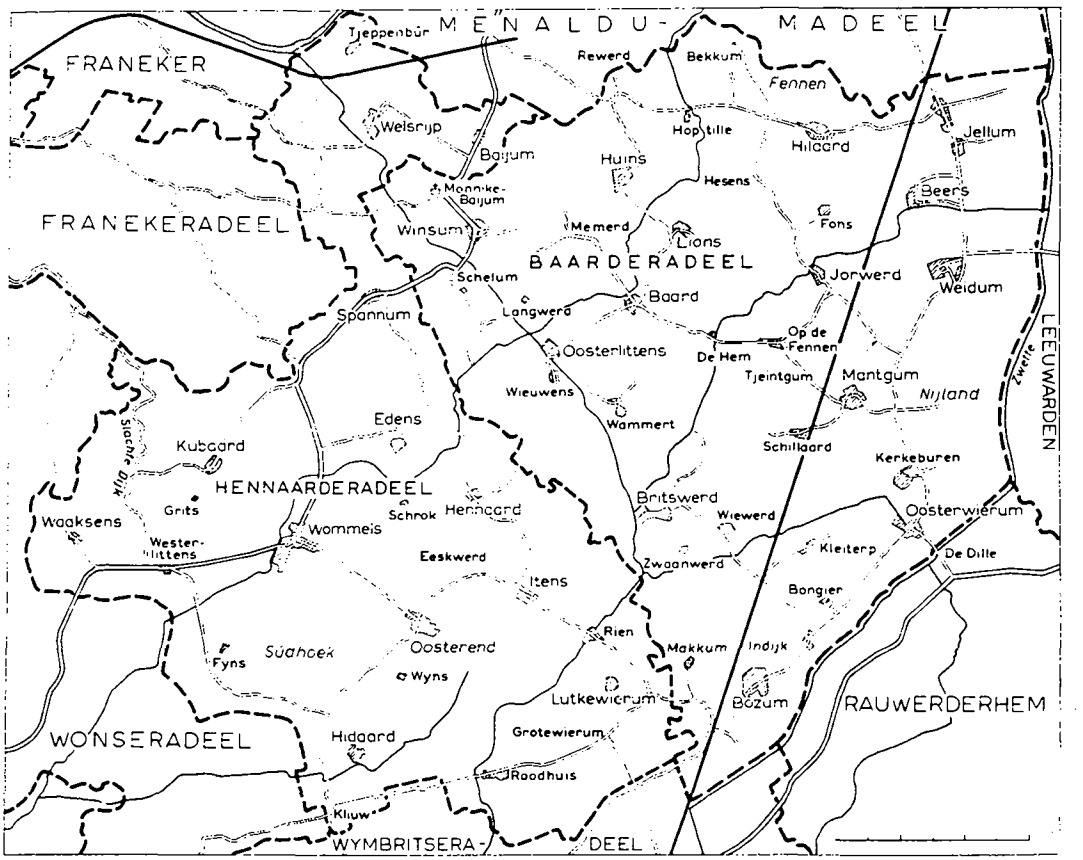

De gemeenten Baarderadeel en Hennaarderadeel

Littenseradiel Kaart 4

Westergo ca. 900 na Chr. en het eiland van Oosterend

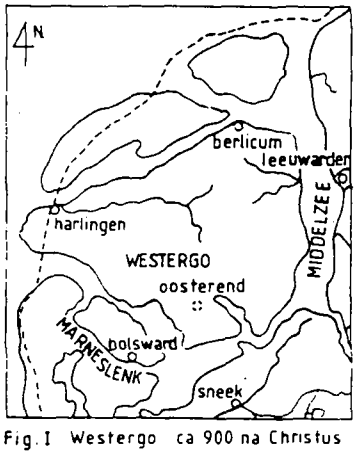

Fig. I Westergo ca 900 na Christus

---- Tegenwoordige kustlijn

Geulen en meren

Bron Rienks en Walther, 1954

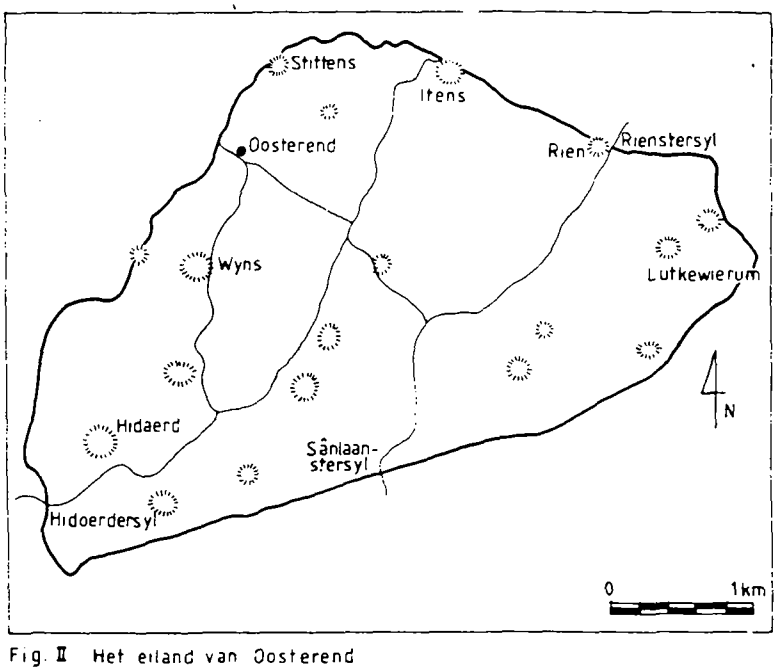

Fig. II Het eiland van Oosterend

Dijk

Vaart

Terp

Naar Rienks en Walther, 1954

Bron : Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Oosterend als beschermd dorpsgezicht. z.pl. januari 1988.

Littenseradiel Kaart 5

Verkavelingstypen omstreeks 1850

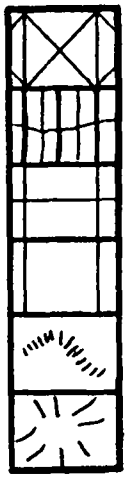

Onregelmatige blokverkaveling

Regelmatige blokverkaveling (gericht)

Regelmatige blokverkaveling (zonder hoofdrichting)

Jongere blokverkaveling

Langgerekte kavels t.p.v. oude geulen
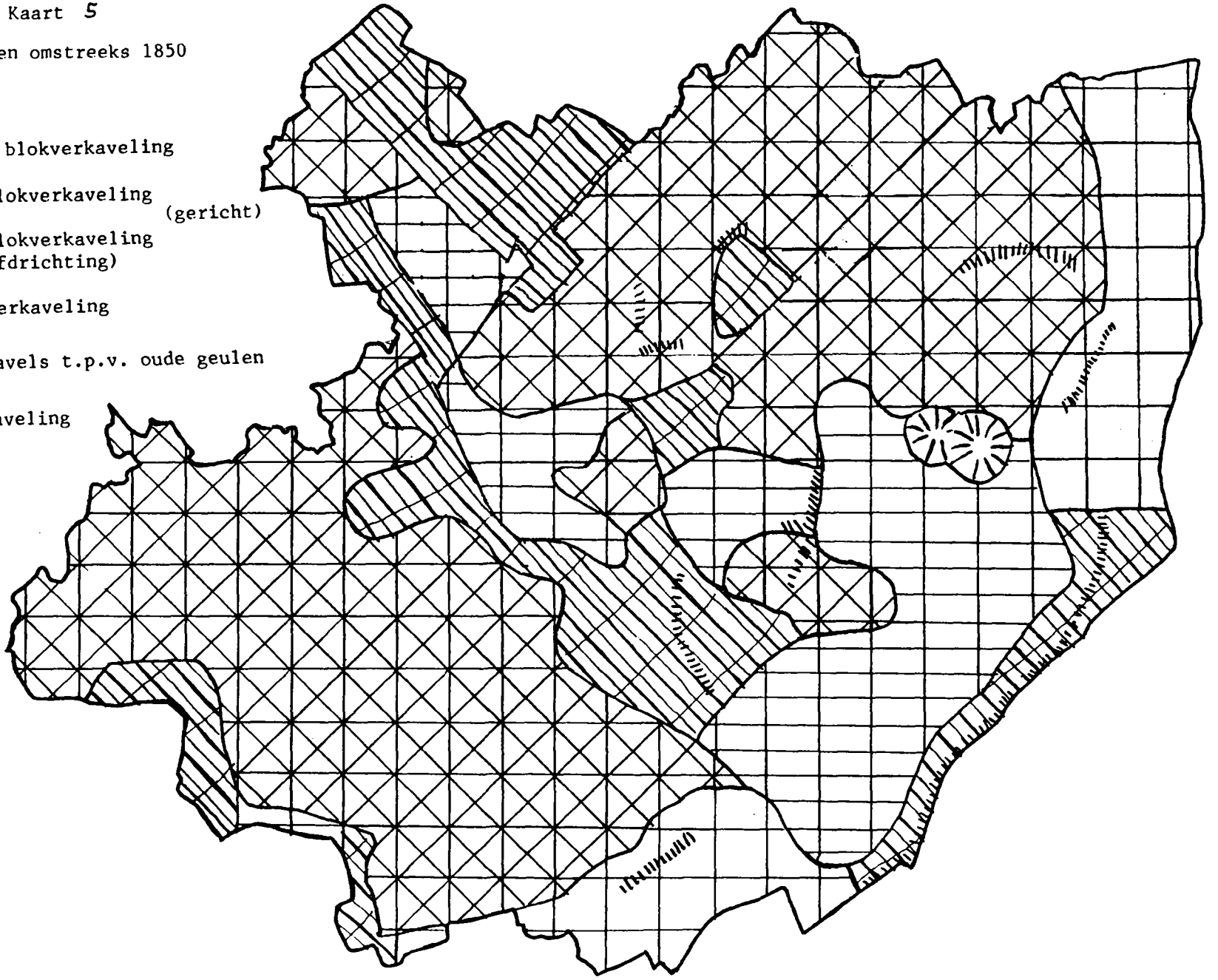
Radiaire verkaveling